

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Теоретико-методологічні семінари в Інституті соціології НАН України

Однією з форм підвищення наукової кваліфікації та компетенції співробітників Інституту соціології НАН України, ознайомлення їх із науковим доробком колег, публічного обговорення наукової інформації є теоретико-методологічні семінари. Фахова публічна полеміка із приводу нагальної наукової проблематики на цих семінарах неабияк сприяє оптимізації втілення індивідуальних та колективних наукових проєктів співробітників.

Упродовж останніх двох з половиною років (2011 — перша половина 2013) в Інституті соціології НАН України відбулася низка теоретико-методологічних семінарів на різні теми. Доповідачами були переважно науковці Інституту, меншою мірою — дослідники з інших наукових установ. На семінарах відбувалися презентації монографій доповідачів, їхніх реалізованих або запланованих перспективних авторських дослідницьких проєктів, результатів їхньої участі у міжнародних наукових форумах та ін.

Зокрема, 18 лютого 2011 року теоретико-методологічний семінар **“Трансформація інституту релігії в сучасному українському суспільстві: проблема та напрями досліджень”** провів старший науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, кандидат соціологічних наук Максим Паращевін. На семінарі фактично відбулася презентація перспективної теми та робочої концепції докторської дисертації доповідача, присвяченої інституціональним перетворенням релігії в сучасній Україні. М.Паращевін у перебігу обґрунтування доцільності реалізації свого докторського наукового проєкту наголосив, що впродовж ХХ століття релігійна сфера сучасного українського суспільства зазнавала докорінних змін, пов’язаних із бурхливими історичними подіями. Релігійні організації пройшли шлях від офіційно визнаної складової суспільно-політичної системи до стану переслідуваних, а потім знову до визнання їх важливої ролі у функціонуванні суспільства. Ці події, безумовно, наклали суттєвий відбиток як на релігійні організації, так і на характер особистої релігійності населення. Крім цих внутрішніх подій на місце та роль релігії у суспільстві впливали і загальні цивілізаційні чинники, пов’язані з масштабною секуляризацією різноманітних сфер соціального життя. На зламі ХХ–ХХІ століть додалися зміни, пов’язані з відкриттям поля для реалізації різноманітних нетрадиційних релігій та дифузиею різних релігійних вчень. Зазначеними соціальними тенденціями доповідач мотивував власні наміри вдатися до аналізу трансформацій соціальної ролі та функцій релігії в сучасному українському суспільстві.

7 червня 2011 року теоретико-методологічний семінар **“Громадянські практики у перехідному суспільстві: чинники, суб’єкти, способи реалізації”** провів старший науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, кандидат соціологічних наук Олександр Резнік. На семінарі відбулася презентація опублікованої докторської монографії¹ доповідача, присвяченої проблемі громадянських практик у перехідних суспільствах, зокрема, емпіричному аналізу особливостей реальних громадянських практик в українському суспільстві,

¹ Резнік О. Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб’єкти, способи реалізації / Олександр Резнік. — К.: Інститут соціології НАН України, 2011. — 336 с.

їхніх чинників, суб'єктів та способів реалізації у публічній сфері. О.Резнік передусім звернув увагу присутніх на актуальну наукову проблему, яка полягає в тому, що одержане на підставі усталених у світовій соціології економічного, інституціонального та культуралістського підходів наукове пояснення громадянської активності у демократичних суспільствах при застосуванні до перехідних суспільств виявляє свої обмеження й увиразнює дефіцит знання про природу й особливості реальних громадянських практик за умов соціальних трансформацій.

Розв'язання цієї наукової проблеми запропоновано у вигляді авторської концепції громадянських практик як втілення прагнення активної частини перехідного суспільства здійснювати суспільно-політичні перетворення. У рамках даної концепції громадянські практики трактовано як систематичні, відтворювані та постійні дії різних соціальних суб'єктів (індивідів і груп) у публічній сфері, які є формою реалізації їхніх власних інтересів і забезпечують існування, відтворення та трансформацію соціальних і політичних інститутів. Запропонована О.Резніком концептуальна схема формування громадянських практик та класифікація їхніх чинників в українському суспільстві передбачає дві пояснювальні моделі — модель соціальних розколів (розмежувань) та модель громадянського волонтаризму. Для моделі соціальних розколів істотними є структурні чинники — поселенський, регіональний, етнічний, мовний, етнополітичний, геополітичний та ідеологічний. Модель громадянського волонтаризму охоплює ресурсні (вік, соціоекономічний статус, навички активності, участь у приватизаційних процесах) та соціально-психологічні чинники (інтерес до політики, політична ефективність, відчуття громадянського обов'язку, політична ідентифікація).

На цьому концептуальному підґрунті О.Резнік виявив, що за умов стабільності громадянські практики орієнтовані на впорядкування соціальної системи, натомість за умов несформованості нормативної системи вони можуть набувати інституціональних функцій через активізацію суб'єктності у суспільних перетвореннях перехідного суспільства. Стимулами масової громадянської активізації у перехідному суспільстві є феномен прогресійної депривації, коли відбувається значне зростання ціннісних експектацій і водночас різке зниження ціннісних можливостей, та феномен порушення механізмів соціальної конформності, коли стереотипні поведінкові реакції у більшості населення поступаються місцем індивідуальному сприйняттю соціальної ситуації. Як стверджує доповідач, в сучасній Україні наявна структуризація й диференціація способів реалізації громадсько-політичних практик та практик контактування з установами й організаціями. Натомість кооперативні практики не виявляють ознак такої структуризації. Громадсько-політичні практики та кооперативні практики в сучасній Україні більшою мірою зумовлені ресурсними та соціально-психологічними стимулами за моделлю громадянського волонтаризму, ніж структурними чинниками моделі соціальних розколів. Масове поширення протестних форм громадсько-політичних практик та їхня здатність впливати на політичну інституціоналізацію перехідного суспільства можливі за умов переважання структурних чинників над ресурсними та соціально-психологічними стимулами. Суб'єкти громадянських практик в українському суспільстві більшою мірою, ніж решта населення, налаштовані на багатоманітність форм власності та механізмів регуляції економіки, на демократію та європейський шлях розвитку. Вони вирізняються інтернальністю, відповідальністю, організаційними навичками та домаганнями у різних сферах, що дають змогу посідати вигідніші соціальні позиції, успішніше долати економічні негаразди.

7 жовтня 2011 року теоретико-методологічний семінар **“Х конференція Європейської соціологічної асоціації: Соціальні відносини в турбулентні часи”** провела старший науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології

НАН України, кандидат філософських наук **Ольга Іващенко**. З огляду на досвід власної участі у роботі X конференції Європейської соціологічної асоціації доповідачка поінформувала присутніх про перебіг роботи зазначеного форуму соціологів Європи. О.Іващенко зауважила основні тематичні спрямування сучасної соціології, які увиразнилися через кризові явища економічного та суспільного характеру і становили порядок денний згаданої конференції. Особливу увагу О.Іващенко приділила висвітленню концептуальних положень свого виступу “Про анатомію економічної нерівності в Україні: соціологічні дослідження” в межах секції “Економічна соціологія” на зазначеній конференції. Аналізуючи причини формування й загострення проблеми соціально-економічної нерівності, доповідачка детально спинилася на авторському аспекті вивчення матеріальних джерел стратегій виживання в пострадянській Україні, зокрема на значенні сімейної економіки та тіньової економіки, в тому числі неформальної зайнятості. За ствердженням доповідачки, формування сектору неформальної зайнятості здебільшого відбулось за рахунок поширення самозайнятості (“народного капіталізму” в термінах Е. де Сото), котру слід розглядати окремо від усталеного поняття підприємництва. За умов відсутності економічного реструктурування, дійсного реформування, належної державної політики зайнятості, яка б відповідала економічним змінам глобального плану, самозайнятість в Україні не зникає, а навпаки поширюється. При цьому вона тепер відбиває не тільки примітивну боротьбу з буденною скрутою, а й прояви ринкової свідомості через зростання частки українців, що прагнуть відкрити свою власну справу, до 40% — найбільшого значення для всього пострадянського простору впродовж останнього десятиріччя.

21 жовтня 2011 року теоретико-методологічний семінар “**Україна після 20 років незалежності: Моделі розвитку, нарративи національної ідентичності та криза легітимності влади**” провела директор Програми з історії, пам’яті та конфліктів Школи аналізу та розв’язання конфліктів при Університеті Джорджа Мейсона (США), доктор психологічних наук, професор **Карина Коростеліна**. На семінарі був оприлюднений та обговорений дослідницький звіт, підготовлений доповідачкою за підтримки Регіонального представництва Фонду ім. Фридриха Еберта з метою сформуванню комплексне бачення України після двадцяти років її незалежності. Звіт угрунтований на узагальненні результатів опитування методом напівструктурованого інтерв’ю 58 експертів в Україні (53 — у Києві та 5 — у Сімферополі; з них 48 осіб — українці, 10 — іноземці). У звіті були описані найважливіші, на думку українських та іноземних експертів, концептуальні моделі України, основні нарративи національної ідентичності та джерела кризи легітимності в Україні. Найбільший інтерес присутніх викликала інформація доповідачки про те, що всі опитані нею експерти вважають головним джерелом нагальних соціальних проблем сучасного українського суспільства відсутність національної ідеї та спільної ідентичності. Криза спроб об’єднати доволі різні національні концептуалізації, що існують в сучасній Україні, призводить до відсутності чіткого бачення бажаних кінцевих результатів суспільних перетворень, уповільнення останніх та поглиблення економічного занепаду. За цих умов лише знаходження спільної національної ідеології, національної ідеї, бачення прогресу та національної ідентичності може стати запорукою згуртування суспільства, мотивацією плідної життєдіяльності у ньому, демократичного розвитку країни. Зазначене спільне ідейно-національне підґрунтя можливе за умов системного національного діалогу.

16 березня 2012 року теоретико-методологічний семінар “**Міжгенераційна кладова і освітня мобільність в Україні**” провела старший науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України, декан факультету

соціальних наук НаУКМА, кандидат соціологічних наук **Світлана Оксамитна**. На семінарі відбулася презентація докторської монографії¹ доповідачки, у якій висвітлено питання дослідження міжгенераційної соціальної мобільності у суспільстві, зв'язку між класовим походженням і класовою належністю чоловіків та жінок. Присутні були ознайомлені з основним змістом книги, що містить: 1) огляд головних етапів розвитку та емпіричні узагальнення за результатами емпіричних досліджень міжгенераційної соціальної мобільності в зарубіжній соціології; 2) аналіз основних тенденцій міжгенераційної класової й освітньої мобільності в українському суспільстві з середини ХХ століття серед чоловіків і жінок п'яти вікових когорт, здійснений на підґрунті матеріалів емпіричних соціологічних досліджень, що їх проводив Київський міжнародний інститут соціології у 2003–2007 роках; 3) порівняння шансів на здобуття освіти та здійснення соціальної мобільності вихідцями з різного соціального середовища.

С.Оксамитна наголосила, що в українському суспільстві з середини ХХ століття загалом незмінною залишається нерівність можливостей здобуття освіти, відповідної їй зайнятості та класової належності. Наявна стабільність рівнів відносної міжгенераційної класової та освітньої мобільності. Така постійність передбачає високий рівень іммобільності (соціального відтворення) у верхній частині класової структури українського суспільства та обмежені відносні шанси мобільності у будь-якому напрямку між верхніми й нижніми класовими категоріями. Попри те, що освітні здобутки становлять основний опосередковувальний чинник класової мобільності, ані освітні реформи радянського періоду, тогочасна експансія й обов'язковість середньої загальної освіти, ані численні зміни правил та інституціональних шляхів переходу до вищої освіти не привели до зменшення освітньої нерівності у сенсі нерівності шансів здобуття вищих рівнів освіти. Зумовлені соціальним походженням відмінності освітніх досягнень виявилися переважно стійкими до інституціональних заходів освітнього реформування та освітньої експансії.

Відтак, українське суспільство, особливо наприкінці радянського і впродовж пострадянського періоду, очевидно, не можна вважати меритократичним у тому розумінні, що коли люди досягають певного рівня освіти, то класове походження вже не впливає на класову належність. Переміщення індивідів до певних позицій зайнятості й відповідної класової належності за однакового рівня досягнутої освіти, ймовірно, значно більшою мірою зумовлюється класовим походженням. Отже, життєві шанси чоловіків і жінок залишаються значною мірою залежними від соціально-класових обставин їхнього народження. Разом із тим, за ствердженням доповідачки, Україна має величезний потенціал розвитку, реалізація якого спричинилася б до суттєвих структурних змін, як це відбувалося у нині високорозвинених країнах упродовж ХХ століття, зокрема: скорочення зайнятості малокваліфікованою розумовою працею і розширення сфери висококваліфікованої розумової праці, занять професійних, управлінських, із надання інформаційних та інших послуг. Тобто це означало би збільшення місць на середніх і верхніх рівнях класової структури та збільшення висхідної соціальної мобільності. За умови впровадження низки соціальних, освітніх та економічних інституціональних практик вирівнювання умов і можливостей цілком реально було б досягти і вирівнювання шансів, і більшої відкритості суспільства. Утім, поки що історія свідчить, що у класовому суспільстві зміни можливі лише шляхом колективних дій на ґрунті солідарності й організації,

¹ Оксамитна С. Міжгенераційна класова та освітня мобільність / Світлана Оксамитна. — К.: НаУКМА; Аграр Медіа Груп, 2011. — 287 с.

шляхом класових конфліктів не лише за перерозподіл ресурсів, а й за зміну умов і правил їх накопичення та використання, у тому числі й ресурсів людського розвитку.

Як наголосила С.Оксамитна, наразі в українській соціології є величезна низка мало чи зовсім не досліджених явищ і процесів, серед яких: основні механізми інституціональної зумовленості відтворення соціальної нерівності й мобільності; вплив державної політики на динаміку соціальної нерівності у суспільстві загалом і освітньої нерівності зокрема; економічна, статусна і класова віддача від освіти; причини й величини розривів між освітою і зайнятістю; міжгенераційна мобільність за доходами; опрацювання моделей досягнення статусу в українському суспільстві на основі регресійного моделювання; дослідження престижу професій і занять в українському суспільстві як складової процесів відтворення соціальної структури; зв'язок між соціальним походженням і успішністю навчання у середній і вищій школі; соціальна сегрегованість і стратифікованість середньої та вищої освіти; соціальна нерівність дошкільної освіти та її вплив на подальші освітні й статусні досягнення дітей різного соціального походження; значення зовнішнього незалежного оцінювання для вирівнювання можливостей та шансів здійснення освітньої мобільності; вплив соціальної мобільності на низку інших соціальних явищ і процесів, як-от політичні орієнтації, електоральна поведінка, міграційна поведінка, народжуваність, смертність тощо. На часі також започаткування нового етапу дослідження соціальної нерівності та класової мобільності з урахуванням соціально-економічних змін останніх десятиліть періоду незалежності та переходу від соціалістичного устрою до наявного капіталістичного.

19 жовтня 2012 року теоретико-методологічний семінар **“Політичний вплив Росії в Україні”** провів керівник центру українських досліджень Інституту Європи РАН (Москва, Російська Федерація), доктор історичних наук **Віктор Мироненко**. Семінар відбувся в рамках проекту Інституту Кенана **“Переосмислюючи демократію”**. На семінарі відбулася презентація монографії¹ доповідача, у якій узагальнено результати одного з перших систематичних досліджень новітньої історії українсько-російських відносин та російської політики стосовно України впродовж перших двадцяти років її незалежності (1991–2011). В.Мироненко наголосив два головні недоліки політики Росії стосовно України – недооцінку значення відносин з Україною та переоцінку сили російського політичного впливу на неї. У підсумку впродовж усього досліджуваного періоду доповідач зафіксував нерівномірне, але неухильне послаблення політичного впливу Росії в Україні. Причини цієї тенденції різноманітні. Найважливішою серед них В.Мироненко вважає те, що Російська Федерація, попри прагнення зберегти та посилити свій вплив в Україні, так і не виробила відповідної лінії поведінки стосовно неї. Суть російської політики стосовно України зводиться до того, щоб мати максимум впливу на неї за одногочного мінімуму витрат. Така політика уґрунтована на концепції обмеженого суверенітету свого партнера по міждержавних відносинах і навряд чи може бути успішною в історичному вимірі.

20 листопада 2012 року відбувся теоретико-методологічний семінар, присвячений конференції **“Вкоріненість і за її межами: чи пояснюють соціологічні теорії економічну реальність?”**; конференція відбувалася на соціологічному факультеті Вищої Школи Економіки (м. Москва, Російська Федерація) 25–28 жовтня 2012

¹ *Мироненко В.И.* Политическое влияние России в Украине (1991–2011 гг.) / В.И.Мироненко. — М.: Институт Европы РАН: Русский сувенир, 2011. — 194 с. (Доклады Института Европы / Учреждение Российской акад. наук, Институт Европы РАН; № 273).

року. Семінар провела завідувачка відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України, старший науковий співробітник, доктор соціологічних наук Тетяна Петрушина. Доповідачка коротко розповіла присутнім про історію створення Вищої Школи Економіки як нового типу університету, що наразі є у Росії лідером просування міжнародних стандартів наукових досліджень та викладання, а також про факультет соціології, який на сьогоднішній день за інтенсивністю наукового життя, кількістю проектів та публікацій не має аналогів у Росії. Конференція, що за оцінкою Т.Петрушиної стала найзначущішою подією у світовій економіко-соціологічній науці за останні 10 років, була організована як спільний форум кількох світових організацій: Міжнародної соціологічної асоціації (дослідницький комітет “Економіка та суспільство”), (Європейської соціологічної асоціації (секція економічної соціології) та Американської соціологічної асоціації (секція економічної соціології).

Учасниками конференції були близько 200 осіб із більш ніж 20 країн (США, Росія, Німеччина, Франція, Швеція, Україна та ін.). На пленарних засіданнях виступили такі вчені зі світовим ім'ям, як Г.Морган (“Капіталізм і капіталізми у XXI столітті”), Ф.Добін (аналіз змін корпоративних цінностей у США), Р.Фернандес (“Сила мереж на ринках праці”), Б.Уцці (вивчення ролі мереж у роботі трейдерів нью-йоркського хеджевого фонду) та шерог інших. Серед міні-конференцій найчисельнішими у плані представництва були такі: “Нові теоретичні перспективи економічної соціології”, “Гроші, фінанси та суспільство”, “Організації та інститути на ринках, що розвиваються”, “Ринкове суспільство та моральність”. Т.Петрушина високо оцінила рівень наукових доповідей, активність учасників, всю атмосферу, що панувала на конференції, яка напружено і плідно працювала 4 дні. На її думку, усе це засвідчило затребуваність економіко-соціологічних досліджень сучасним життям та їхню перспективність. Відтак, за твердженням доповідачки, економічна соціологія стала найпотужнішим сучасним напрямом розвитку світової соціологічної думки.

15 березня 2013 року науково-методичний семінар **“Роль наукометричних баз даних в інформаційному забезпеченні науково-дослідницьких робіт”** провів член IEEE¹ та ACM², директор Асоціації “Інформатіо-Консорціум”, кандидат технічних наук **Олексій Васильєв**. Доповідач поінформував присутніх про сучасні наукометричні бази даних, SCOPUS як одну з інформаційно-пошукових систем, особливості індексування журналів в системі SCOPUS, представленість українських журналів та наукових конференцій у системі SCOPUS. Доповідь була побудована з позицій наукометрії — галузі наукознавства, що займається статистичними дослідженнями структури й динаміки масивів і потоків наукової інформації на підґрунті обліку кількості наукових статей за певний проміжок часу, цитування доробку науковців, оцінок якості виконання та фінансування різних наукових одиниць (інститутів, команд, осіб) тощо. О.Васильєв звернув увагу присутніх на основні атрибути наукометричних баз даних — реферативно-бібліографічну інформацію, аналітичний розпис запису (контент-аналіз тощо), наукометричні індикатори (коди класифікацій, статті тезаурусу, тематичних показників), індекси цитування (імпаکت-фактори) та посилання на повний текст. Серед 200 наукометричних баз даних STN International

¹ Institute of Electrical and Electronics Engineers (I triple E) — Інститут інженерів з електротехніки та електроніки, міжнародна некомерційна асоціація спеціалістів у галузі техніки, світовий лідер з розроблення стандартів з радіоелектроніки та електротехніки.

² ACM — Association for Computing Machinery (USA); www.acm.org.

доповідач виокремив такі їх різновиди, як професіональні системи, системи-агрегатори, автономні інформаційно-пошукові системи (бази даних), пошукові системи видавництва наукової періодики, електронні бібліотеки наукових товариств, інституціональні репозитарії бібліотечних консорціумів та університетів, системи, що підтримують концепцію відкритого доступу до інформації, бібліотечні інформаційно-пошукові системи, веб-портали бібліотек, інформаційних центрів та установ, спеціалізовані системи пошуку наукової інформації в Інтернеті.

Доповідач розповів про сервіс EBSCO-Host, що вможлиблює доступ до більш як 8000 повнотекстових журналів і охоплює 9 повнотекстових колекцій (баз даних) та 3 реферативно-бібліографічні бази даних (Medline, ERIC). Присутні були поінформовані про доступні через мережу Інтернет бази даних Academic Search Premier, Business Source Premier, MasterFile Premier, Newspaper Source, Regional Business News та ін. Зокрема, мультидисциплінарна база даних Academic Search Premier містить публікації науковців у галузі антропології, археології, історії, кримінології, соціології, філософії та низки інших гуманітарних, а також природничих наук. Вона охоплює 4595 повнотекстових наукових журналів, 8052 журнали з авторефератами, 3525 рецензованих наукових журналів ("peer-reviewed"), 1660 журналів з індексами цитованості ISI (Інститут наукової інформації). У рецензованих виданнях статті проходять суворий науковий відбір та рецензуються науковими спільнотами і вченими радами.

Зважаючи на запитання та інтереси присутніх, О.Васильєв детально схарактеризував наукометричну, інтегральну, інформаційно-пошукову, реферативно-бібліографічну систему SCOPUS™ — інформаційний продукт компанії Elsevier-Science¹. SCOPUS™ є засобом інформаційного забезпечення науково-дослідницьких робіт, наукометричних досліджень, їх менеджменту та менеджменту видання наукових журналів. Публічний доступ до цієї системи уможливився з 2005 року. Її реферативно-бібліографічна база даних поєднує бібліографію більш ніж 19500 періодичних видань 5000 видавців, в тому числі — 18500 реферованих журналів (з них 1800 журналів Open Access), 400 комерційних періодичних видань, 340 серійних видань, 49 млн записів (серед них 26 млн — з 1996 року, 78% — з рефератами, а також 4,9 млн доповідей з конференцій). Особливостями SCOPUS™ є універсальний тематичний спектр, значна глибина ретроспекції (в середньому 50 років), реалізований механізм індексу цитування авторів та окремих публікацій (індекс Гірша²), реалізований механізм рейтингу періодичних видань, реалізована бібліотека аналітичних процедур за авторами та журналами, наявність додаткових баз даних "Картотека авторів", "Картотека періодичних видань" та "Картотека наукових установ".

Відповідаючи на запитання присутніх про місце українських наукових періодичних видань у рамках міжнародної системи наукової інформації, доповідач на підставі наукометричних даних довів, що динаміка наукових публікацій науковців України — позитивна, проте порівняння із сусідніми країнами Східної Європи та Росією наразі не витримує. Тільки 3% наукових журналів України представлені у

1 <http://info.scopus.com> (<http://www.scopus.com>)

2 Індекс Гірша, або *h*-index — наукометричний показник, що його запропонував у 2005 році американський фізик Хорхе Гірш (Jorge E. Hirsch) із університету Сан-Дієго (Каліфорнія). Цей індекс вважають кількісною характеристикою продуктивності науковця, групи науковців або країни загалом і ґрунтується на кількості публікацій та кількості цитувань цих публікацій.

міжнародних наукометричних системах. Можливості журналів відкритого доступу використовуються українськими науковцями недостатньо (з 8362 журналів DOAJ – лише 32 з України). Відтак, вкрай необхідні заходи підтримки вітчизняної наукової періодики для виходу на міжнародну арену.

*Інформацію підготував ВОЛОДИМИР РЕЗНИК,
доктор соціологічних наук, виконувач обов'язків завідувача відділу історії та
теорії соціології Інституту соціології НАН України*